

Ekološko ponašanje i etos odgovornosti

Ivan Cifrić

Filozofski fakultet, Zagreb

Sažetak

Na četiri studija zagrebačkog sveučilišta: argonomski, sociologijski, strojarstvo–brodograditeljski i medicinski, provedeno je empirijsko istraživanje (1997; N=685) o ekološkom ponašanju.

Utvrđeno je da najveći postotak ispitanika prakticira ove načine ekološkog ponašanja: selektiviranje i recikliranje (74%), kupovanje manje štetnih proizvoda (62%) i štednja struje i vode (41%). Znatno manji postotak podržava ekološke manifestacije (23%), čita ekološku literaturu (17%) ili je član neke ekološke udruge (2%).

Multivarijatnom analizom dobivene su dvije latentne strukture (faktora) nazvane »tipovi ekološkog ponašanja«: »praktički ekološki aktivizam« i »manifestni ekološki aktivizam«.

Analiziran je i odnos između percepcije ekološkog ponašanja i percepcije: (a) četiri etičke pozicije, (b) suvereniteta nad prirodnim dobrima i (c) prava vrsta na životni prostor. Utvrđene su (analiza varijance) statistički značajne razlike između ovih skupina:

- između holističke i egocentričke pozicije (odgovornosti);
- između pristalica ograničavanja suvereniteta i pristalica potpunog suvereniteta nad prirodnim dobrima;
- između pristalica stajališta da čovjek ima više prava i pristalica stajališta da pravo čovjeka na životni prostor nije veće od prava ostalih vrsta.

Iz ovih nalaza autor zaključuje: (a) da praktički ekološki aktivizam više podržavaju ispitanici holističkog etosa (odgovornosti), pristalice ograničavanja suvereniteta nad prirodnim dobrima i pristalice jednakih prava vrsta na životni prostor; te (b) da se na praktičkom aktivizmu mogu testirati razlike među skupinama i o relativno općenitim pitanjima.

Ključne riječi: ekološka etika, ekološko ponašanje, prava vrsta na životni prostor, suverenitet nad prirodnim dobrima, studenti

1. UVOD

Među desetak riječi koje se danas u znanstvenom, socijalnom i političkom diskursu upotrebljavaju i s kojima bismo mogli opisati stanje suvremenog čovječanstva kao što su: modernizacija, globalizacija, regionalizacija, regulacija, razvoj, tehnologija, civilizacija, sukob itd, svakako su ekologija i etika.

O ekološkim problemima od kraja sedamdesetih godina do danas napisan je velik broj knjiga, studija i članaka, a isto tako i o etičkim problemima od osamdesetih godina. U nas je nešto više pisano o ekološkim problemima (u kontekstu razvoja, vrijednosti, zaštite okoliša, odgoja itd.) nego o etičkim problemima okoliša. Empirijska istraživanja su još malobrojna. Kolikogod se u društvenim znanostima može reći da je u socijalnoj ekologiji kao disciplini započeta empirijska znanstveno–istraživačka aktivnost, to se ne bi moglo reći i za ovu drugu, etičku problematiku. Ona je istina kompleksnija ali nije empirijski nedohvatna. Ekološki etički diskurs u svijetu je veoma razvijen (primje-

rice teološki aspekti, Auer, 1984; Altner, 1991, 1992; Drewermann, 1991; Irrgang, 1992; Kessler, 1995; Küng, 1992; Lesch/Bondolfi, 1995; Panikkar, 1993). U nas je diskurs ekološke etike više teorijski referencijalno prisutan. U tome treba cijeniti neke zanimljive i vrijedne radove u teološkim krugovima (primjerice, Pozaić, 1991).

Slično se može ustvrditi i za područje neposrednih čovjekovih aktivnosti. Osim istraživanja javnog mnijenja (Lamza–Posavec, 1995) posljednjih godina su malobrojna druga istraživanja socijalnih fenomena u Hrvatskoj. To pomalo zvuči paradoksalno jer su društvene promjene i stanje hrvatskog društva bogat potencijalni izvor spoznaja, ali i cinično jer se za društvena istraživanja iz državne kase relativno skromno izdvaja. Rudimentarno sponzorstvo je prisutno u nekim praktičnim interesima firmi ili ekskluzivnoj promociji.

U zaštiti okoliša – od intelektualnih radnji do kupovine i odlaganja otpada – sustavno, institucionalno, ali i individualno ponašanje ima svoju ekološku vrijednost. Zato smo za predmet istraživanja uzeli **ekološko ponašanje** i to samo na razini pojedinca. U istraživanju su nas zanimala (percepcija) neke aktivnosti ispitanika u različitim područjima a koje smo radno nazvali **načini ekološkog ponašanja**.

S druge, pak, strane u modernom društvu sve više se govori o problemu moralnog postupanja **prema** okolišu i **u** okolišu, tj. o odgovornosti. Zato nas je zanimalo kakva se odgovornost za okoliš, utemeljena na različitim etičkim stajalištima, može očekivati od mladih i u kakvom je ona odnosu prema ekološkom ponašanju. Isto tako nas je zanimala povezanost ekološkog ponašanja i nekih općenitijih vrijednosti kao što su »prašuma kao opće (zajedničko) dobro« ili »pravo vrsta na životni prostor« i to zato što nije svejedno je li ponašanje prema okolišu povezano (motivirano) s nekim praktičnim ciljevima ili s vrijednostima koje nadilaze neposredne interese pojedinca.

2. UZORAK, METODE I POČETNE HIPOTEZE

2.1 Uzorak i metode

Provedeno je empirijsko istraživanje (1997) na studentskom uzorku (N=685) prve (388) i četvrte (297) godine četiriju studijskih područja: agronomije (157), sociologije (183), strojarstva i brodogranje (187) i medicine (158). Anketiranje je bilo skupnog tipa a obavili su ga kvalificirani anketari.*

U obradi rezultata korištene su tehnike univarijatne statistike, a za utvrđivanje latentnih dimenzija multivarijatna analiza. Izračunani su frekvencije i postotci, a za utvrđivanje značajnih razlika među skupinama ispitanika korišten je hi–kvadrat i analiza varijance. Na instrumentu za ispitivanje ekološkog ponašanja primijenjena je multivarijatna statistička analiza pod komponentnim modelom uz GK kriterij redukcije dimenzionalnosti. Iz dobivene bazične solucije oblimin transformacijom dobivene su latentne dimenzije (dva faktora). Kriterij za interpretaciju oblimin faktora bila je korelacija varijabli s faktorom od 0.40 i više. Da bi se utvrdile značajne razlike među ispitanicima, na dobivena dva faktora rađena je analiza varijance »etos tipova«, »odnosa prema suverenitetu« i »pravu vrsta na životni prostor«.

* Istraživanje je provedeno na Zavodu za sociologiju Filozofskog fakulteta u okviru znanstvenoistraživačkog projekta **Socijalnoekološki i modernizacijski procesi u Hrvatskoj** (130700), odnosno njegova podprojekta »Bioetika«, u rano proljeće 1997. godine.

Iz kompleksnog upitnika u ovom članku korišteni su samo neki instrumenti i pitanja. Za ispitivanje »ekološkog ponašanja« izrađen je instrument od šest tvrdnji koji opisuju načine ekološkog ponašanja (čitanje časopisa, članstvo u ekološkoj udruzi, sudjelovanje na ekološkim manifestacijama, kupovina manje štetnih proizvoda, odlaganje otpada i štednja u kućanstvu) o kojima su se ispitanici izjašnjavali s odgovorom »da« ili »ne«.

Za ispitivanje odnosa prema etos–tipu odnosno tipu odgovornosti, ponuđeno je četiri tvrdnje koje simbolično izražavaju četiri etičke pozicije: dvije antropocentrične (egocentrični: »Čovjek je odgovoran samo za sebe, tj. za svoju vrstu« i utilitaristi: »Čovjekova odgovornost proteže se i na njemu korisne biljke i životinje«) a dvije neantropocentrične (biocentrični: »Čovjekova odgovornost proteže se na sve biljne i životinjske vrste« i holisti: »Čovjekova odgovornost proteže se na sav živi i neživi svijet«). Kao što se vidi, od prve do četvrte etos–pozicije proširuje se krug čovjekove odgovornosti.¹

Za ispitivanje odnosa prema pitanju »državnog suvereniteta nad prirodnim dobrima« korištene su tri tvrdnje i to na primjeru prašume (zbog njezina globalnog značenja i države Brazil na čijem se teritoriju većinom nalazi). Prva podržava potpuni suverenitet nad prirodnim dobrima (»Brazil kao i svaka druga država, ima potpuni suverenitet nad svim prirodnim dobrima što se nalaze na njegovom teritoriju, pa ima i pravo koristiti prašumu prema svojim potrebama«), druga pretpostavlja ograničavanje suvereniteta uz kompenzaciju (»Zbog važnosti prašume, međunarodna zajednica ima pravo ograničiti njezino korištenje, ukoliko Brazil dobije odgovarajuću naknadu«), a treća ograničavanje suvereniteta bez kompenzacije (»Prašuma je dio zajedničkog nasljeđa čitavog čovječanstva, pa međunarodna zajednica ima pravo ograničiti Brazilu korištenje prašume i bez naknade«). Ispitanici su se izjašnjavali za jedan odgovor.²

Konačno, o pravu vrsta na životni prostor, ispitanici su se trebali izjasniti također za jedan od tri ponuđena odgovora. »Čovjek ima više prava na životni prostor od ostalih vrsta«, »Pravo čovjeka na životni prostor nije veće od prava ostalih vrsta« i »Svaka vrsta ima onoliko prava na životni prostor koliko ga uspije izboriti«.³

2.2 Hipoteze istraživanja

Prije početka istraživanja postavljene su neke početne hipoteze.

1. S obzirom na različite načine ekološkog ponašanja, pretpostavili smo da ne postoji jednak odnos ispitanika prema različitim načinima ekološkog ponašanja definiranih u šest varijabli na instrumentu. Neke načine preferira veći broj ispitanika, a druge načine manji broj. (Ovo se može provjeriti iz općeg pregleda preferiranja pojedinih načina ekološkog ponašanja).

1 Pitanje je glasilo: »Koja od dolje navedenih tvrdnji najviše odgovara Vašem stavu o čovjekovoj odgovornosti za ekološke uvjete života. (Zaokružite jedan od odgovora).«

2 Pitanje je glasilo: »Neki prostori i ekosustavi izuzetno su važni za život na čitavom planetu. Jedan od takvih prostora jest i prašuma koja se većim dijelom nalazi na teritoriju Brazila. Ona se već desetljećima intenzivno krči i tako smanjuje, što ima globalne klimatske i ekološke posljedice. Koja od dolje navedenih tvrdnji najviše odgovara Vašem stavu o korištenju prašume? (Zaokružite jedan od odgovora).«

3 Pitanje je glasilo: »Slijedeće tvrdnje tiču se prava na životni prostor. Koja od njih je najbliža Vašem stavu?«.

Iz toga proizlazi da se ispitanici situacijski ponašaju. U nekim situacijama štede vodu i struju ali, primjerice, ne podupiru akcije ekoloških udruga itd. (Ovo se može provjeriti ispitivanjem razlika sociodemografskih obilježja i načina ponašanja.

2. Iz navedene hipoteze o razlikama u načinu ekološkog ponašanja slijedi pretpostavka o postojanju različitih karakterističnih tipova ekološkog ponašanja. S obzirom na ograničenja instrumenta i studentsku populaciju ne očekujemo otkrivanje širokog dijapazona tipova ekološkog ponašanja koji »pokrivaju« većinu ili cijeli prostor, ali očekujemo da se postojeći načini mogu strukturirati u neke cjeline. (Ovo se može provjeriti pomoću latentnih dimenzija.)

3. Bez obzira na to što se u strukturi pojedinog tipa ekološkog ponašanja nalaze različiti načini ekološkog ponašanja (simbolično zastupljeni u pojedinim aktivnostima), pretpostavljamo da se ispitanici ne bi trebali međusobno značajno razlikovati s obzirom na neke vrijednosti, kao što je to deklarativno »priroda« ili »zaštita okoliša«. To uglavnom, iako često deklarativno, svi prihvaćaju, ali različiti načini ekološkog ponašanja sadržani u tipovima ekološkog ponašanja, daju nam za pravo pretpostaviti da se na tipovima ekološkog ponašanja mogu utvrditi značajne razlike među ispitanicima (skupinama) u odnosu prema etičkim pozicijama, prema prirodi kao općem dobru i prema pravu vrsta na životni prostor. (Ovo se može provjeriti analizom varijance utvrđivanjem statistički značajnih razlika aritmetičkih sredina na faktorima.)

3. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

3.1 Pregled osnovnih rezultata

Svaki ispitanik je za svaki »način ponašanja« odgovorio s »da« ili »ne«, odnosno da li ga prakticira ili ne. Neke od tvrdnji su izrazito asimetrične. Primjerice prve tri, što znači da 97% ispitanika nije član neke ekološke udruge, 82% ne čita niti jedan ekološki časopis ili reviju, 76% ne sudjeluje u bilo kojem obliku podrške akcijama za zaštitu okoliša. Nešto manji postotak (58%) ne štedi u kućanstvu. Iz ovog se može zaključiti da većina ispitanika ne sudjeluje u većini navedenih aktivnosti, osim u dvije: kupovanje manje štetnih proizvoda (62%) i selekcioniranje i odlaganje otpada na predviđena mjesta (74%).

Iako na prvi pogled prvi dio tablice (tvrdnje 1, 2 i 3) pokazuje znatno manji postotak pozitivnih odgovora, njihovo je značenje u stvarnosti daleko veće. Evo nekih općenitih usporedbi o tom značenju. Skoro jedna petina (17%) ispitivanih studenata čita barem jedan ekološki časopis ili reviju, što je veoma značajno. Ne zaboravimo da se radi o specijaliziranim časopisima. Primjerice, ako bi 17% mladih u Zagrebu (u dobi 18 – 25 godina) čitalo »Vjesnik« pokrili bi cjelokupnu dnevnu nakladu. Ili, 2% je izjavilo da su članovi neke ekološke udruge. Na tom postotku mladih u članstvu pozavidjele bi i najbrojnije političke stranke. Svaki četvrti (23,9%) ispitanik je u posljednjih godinu dana podržao (novcem, radom sudjelovanjem ili na neki drugi način) neku od akcija ili manifestacija za zaštitu okoliša, što nije beznačajan podatak.

Za svakodnevni život veoma su važne i neke konkretne aktivnosti. Od ovdje navedenih načina ekološkog ponašanja najzastupljenije je selektiranje i odlaganje smeća (stari papir, staklo, plastične boce) na za to pripremljena mjesta. Čak 62% obraća pozornost na kupnju manje štetnih proizvoda za okoliš, a 41% štedljivo koristi vodu i struju u kućanstvu.

Iz navedenog kao i na osnovi rezultata (*Tablica 1*) možemo zaključiti da u dnevnim situacijama i praktičnim aktivnostima participira relativno značajan broj ispitanika; čak više nego u nekim, nazovimo ih, formalnim i manifestnim načinima. Iako je, dakle, riječ o studentima za koje bi se moglo očekivati veće angažiranje u čitanju literature, praktična ekološka aktivnost zastupljena je primjereno općim očekivanjima.

Isto tako možemo, glede postavljene hipoteze (H1), reći da podatci pokazuju kako među ispitanicima postoje različite preferencije pojedinih načina ekološkog ponašanja. To pretpostavlja da se situacijski i kontekstualno ponašaju. Indicije za to su već date. Primjerice, tri četvrtine ispitanika izjavljuju da selektira i reciklira (stari papir, staklo itd.), a više od polovice ih ne šteti vodu i struju u kućanstvu. Da su bile postavljene neke druge situacije, možda bismo dobili još zanimljivije podatke.

Tablica 1 – Pregled rezultata po česticama (%)⁴

Načini ponašanja	NE	DA
1. Redovno čitanje časopisa ili revija	82.3	17.7
2. Članstvo u ekološkoj udruzi	97.8	2.2
3. Podrška akcijama za zaštitu okoliša u posljednjih godinu dana	76.1	23.9
4. Kupnja manje štetnih proizvoda	37.7	62.3
5. Selekcija otpada i reciklaža	25.3	74.7
6. Štednja u kućanstvu	58.1	41.9

3.2 Sociodemografska obilježja načina ekološkog ponašanja

Zanimalo nas je kakav je odnos sociodemografskih obilježja ispitanika i načina ekološkog ponašanja, tj. razlikuju li se ispitanici s obzirom na način ekološkog ponašanja i koja su obilježja ispitanika relevantna za pojedina ponašanja.

U ovome odjeljku možemo provjeriti i postavljenu hipotezu (H2) o utjecaju individualnih obilježja ispitanika na razlike u načinu ekološkog ponašanja.

Tablica 2 – Razine značajnosti sociodemografskih obilježja

Redni broj varijable	Spol P	Obrazovanje		Mat. stanje obitelji P
		majke P	oca P	
1.	.0033			.0427
2.				.0243
4.	.0001			
5.			.0039	
6.		.0496		.0013

Neka sociodemografska obilježja nisu se pokazala statistički značajna. To su: »konfesionalna pripadnost«, »odnos prema vjeri« i »tip naselja«. Isto tako se na jednoj

⁴ Pitanje je glasilo: »Koje od navedenih tvrdnji točno opisuju vaše ponašanje:«

varijabli (podrška akcijama za zaštitu okoliša) nije pokazala statistički značajna razlika bilo kojeg obilježja. Ostala obilježja pokazala su se statistički značajna samo na nekim varijablama.

Spol: Žene značajno više čitaju ekološke časopise i žurnale od muškaraca i vode računa da kupuju proizvode koji manje štete okolišu.

Obrazovanje: Ispitanici čiji očevi imaju više i visoko obrazovanje značajno više od ispitanika čiji očevi imaju niže obrazovanje vode brigu o tome da stari papir, limenke, staklo i plastične boce ne bacaju u smeće nego ih odlažu na mjesta gdje se prikupljaju. Nasuprot tome, ispitanici čije majke imaju srednje i više obrazovanje značajno manje vode brigu o štednji struje i vode od ispitanika čije majke imaju niže obrazovanje. Prvi dojam iz ovih podataka je da se ispitanici ponašaju »situacijski«, što su pokazala i neka inozemna istraživanja (Reussvig, 1994).

Materijalni status obitelji: Ispitanici koji procjenjuju materijalni status njihove obitelji »boljim« značajno manje participiraju u članstvu neke ekološke udruge od ispitanika s procijenjenim »lošijim« ili »prosječnim« materijalnim statusom obitelji. Iz ovog podatka ne bi trebalo generalizirati zaključak da su pripadnici ekoloških udruga uglavnom iz nižih socijalnih slojeva. Jer, s jedne strane radi se samo o studentskoj populaciji (a ne i ukupne mladeži), a s druge strane teško je procijeniti što su to danas »niži« ili »srednji« slojevi, tj. kakva je slojna struktura hrvatskog društva. Prema spoznajama svega nekoliko postotaka pripadnika društva pripada bogatom sloju.

Osvrnemo li se na postavljenu hipotezu (H2) možemo potvrdno odgovoriti. Unutar jednog načina ekološkog ponašanja (varijable), obilježja ispitanika utječu situacijski (kontekstualno). Žene se različito ponašaju u nekim situacijama od muškaraca; ispitanici iz obitelji višeg statusa, u odnosu na one iz nižeg, drukčije u pogledu članstva u ekološkim udrugama itd., kako to pokazuje *Tablica 2*. Istodobno ta obilježja ne reagiraju na neke načine ekološkog ponašanja, tj. ne djeluju diskriminacijski u nekom kontekstu. Vjerojatno zato na nekim varijablama nema značajnih razlika unutar obilježja.

Godina studija (prva i završna) pokazala se statistički značajnom samo u prvoj (čitanje časopisa ili revija) i šestoj tvrdnji (štednja u kućanstvu).

3.3 Latentni prostor ekološkog ponašanja

Multivarijatna komponentna analiza izdvojila je dva relativno neovisna faktora (*Tablica 3*) sa po tri pozitivno korelirane varijable koji zajedno objašnjavaju 47,6% ukupne varijance ekološkog ponašanja. Između faktora postoji pozitivna, ali niska (0.18) korelacija (*Tablica 4*). Time mislimo na činjenicu da ponašanje koje pokazuje praktičnu zaštitu u svakodnevici i ponašanje koje osmišljava tu svakodnevicu čine aktivnosti koje se nadopunjavaju kao dimenzije opće aktivnosti koje nazivamo »ekološko ponašanje«.

Prvi faktor sadrži tri tvrdnje koje su ujedno i tri načina ekološkog ponašanja. To su štedljivo korištenje vode i trošenje struje (br. 6), kupovanje manje štetnih proizvoda (br. 4) i selekcija i odlaganje otpada na za to predviđena mjesta. Sve tri tvrdnje govore da se radi o ponašanju u praksi za koje možemo reći da je neposredno prakticiranje u ekološkom ponašanju, tj. radi se o aktivnoj ulozi ispitanika u neposrednom okolišu. Ovaj faktor možemo nazvati aktivno »svakodnevno« ekološko ponašanje, aktivna zaštita okoliša, odnosno **praktični ekološki aktivizam**.

Drugi faktor sadrži također tri tvrdnje i ujedno tri načina ekološkog ponašanja. To su tvrdnje koje govore o članstvu u nekoj ekološkoj udruzi (br. 2) i njezinoj podršci na način financijske pomoći ili sudjelovanja u njezinim manifestacijama (br. 3) i o redovitom praćenju ekološkog časopisa ili žurnala (br. 1). Za razliku od prethodnog faktora, ovdje se radi više o manifestnim oblicima izgradnje ekološke samosvijesti i aktivnosti ekoloških udruga. Ovaj faktor bismo mogli nazvati **manifestni ekološki aktivizam**.

Kod prvog faktora radi se o ekološkom prakticiranju, a kod drugog o ekološkom manifestiranju. Ne radi se o dvije razine ponašanja, kako bi se to moglo na prvi pogled zaključiti, jer oba tipa ponašanja predstavljaju, iako istina različite aktivnosti, empirijski utvrdive stvarne aktivnosti, koje nisu u hijerarhijskom nego u funkcionalnom odnosu.

Ova dva faktora ukazuju da možemo govoriti o **два tipa ekološkog ponašanja**. Tako smo ih za sada nazvali za razliku od različitih konkretnih ponašanja koja ovdje nazivamo **načini ekološkog ponašanja** (navedeni u *Tablici 1*). To je ujedno i odgovor na postavljenu hipotezu (H3) o očekivanju utvrđivanja ekoloških tipova.

Tablica 3 – Matrica strukture oblimin faktora

Varijable	Faktor 1	Faktor 2
6.	.72267	.04691
4.	.69658	.16114
5.	.67834	.22401
2.	-.10889	.71731
3.	.25710	.67198
1.	.25338	.54726
lambda	1.7287	1.1261
% ukupne var.	28.8	18.8
% faktorske var.	65.50	39.5

Tablica 4 – Matrica korelacija oblimin faktora

	Faktor 1	Faktor 2
Faktor 1	1.0000	
Faktor 2	.1836	1.0000

4 TIPOVI EKOLOŠKOG PONAŠANJA – Razlike između skupina ispitanika

U nastavku analize spomenutih dvaju tipova ponašanja (praktični ekološki aktivizam i manifestni ekološki aktivizam) zanimala su nas tri pitanja: 1. razlikuju li se međusobno skupine ispitanika (etos-tipovi) o odgovornosti za ekološke uvjete života; 2. razlikuju li se skupine ispitanika o državnom suverenitetu nad prirodnim dobrima i 3. razlikuju li se skupine ispitanika o pravu vrsta na životni prostor. Na faktorima je analizom varijance utvrđivano postoje li statistički značajne razlike (aritmetičkih sredina) između skupina ispitanika za sva tri pitanja (odgovornost, suverenitet i pravo vrsta).

4.1 Etos–tipovi i tipovi ekološkog ponašanja

Djelovanje (ponašanje) pojedinca ili skupine usmjereno je na ostvarivanje nekog cilja, a u njegovoj pozadini su vrijednosti koje nam služe kao kriteriji ponašanja. Tako je i s ekološkim ponašanjem koje pretpostavlja postojanje svijesti o individualnom ili društvenom značenju te aktivnosti. Zato ekološko djelovanje pretpostavlja i postojanje ekološke svijesti o odgovornosti koja u sebi sadrži ekološku svijest, ekološke predodžbe o kontroli i ekološke moralne predodžbe kao dijelove koncepta ekološke odgovornosti (Siebenhüner, 1996). Istraživanje je zahvatilo treći aspekt, tj. problem moralnih predodžbi. Za njih pretpostavljamo da postoje u svakom od tipova odgovornosti (tipova etosa) koji simbolizira neko cjelovito etičko stajalište. Ta stajališta razlikuju se po vrijednostima prema kojima se definiraju konkretne praktične moralne norme. Primjerice, za biocentrični etos život je vrhovna vrijednost, kao što je za antropocentrični etos prava vrhovna vrijednost čovjek.

U kakvom su odnosu etos–tipovi i načini ekološkog ponašanja? Postoje li značajne razlike među pristalicama prakticirajućeg ekološkog aktivizma kao i među pristalicama manifestirajućeg ekološkog aktivizma s obzirom na tip odgovornosti što ga prihvaćaju kao osobnu etičku poziciju?

Tablica 5 – Tipovi ponašanja i etos–tipovi (odgovornosti): razlike među skupinama odgovornosti

	F	P	Aritmetičke sredine tipova odgovornosti ⁵				Skupine razlika
			1	2	3	4	
Faktor 1 (praktični)	5.8849	0.0006	-.742	-.270	-.497	.047	4 → 3
Faktor 2 (manifestni)	.8538	0.4648	.310	.373	-.067	-.006	

Statistički značajne razlike između etos–skupina utvrđene su samo na prvom faktoru tj. na pitanju praktičnog ekološkog ponašanja. Scheffferov test izdvojio je jedan par međusobno značajnih razlika. Najveće su razlike između zagovornika holističke odgovornosti i biocentrične odgovornosti.

4.2 Suverenitet nad prirodnim dobrima i tipovi ekološkog ponašanja

Odnos prema prirodnim dobrima se u međunarodnom pravu mijenjao –od stajališta da su sva dobra na teritoriju neke države njezino neporecivo vlasništvo jer država ima apsolutni teritorijalni integritet (Harmonova doktrina) preko shvaćanja da svaka država treba voditi brigu o tome da ne zagađuje teritorij druge države (Traial–Smelterova arbitraža) do shvaćanja da su prirodna dobra zajednički resurs (*shared resources*), zajedničko nasljeđe čovječanstva (*common heritage of humankind*) i konačno danas prihvaćeno stajalište da su neka ekološka pitanja, osobito ona s globalnim značenjem i štetnim posljedicama, zajednička briga čovječanstva (*common concern of humankind*). U proteklih stotinu godina, osobito posljednja dva desetljeća, tendencijski se ograničava ekološki suverenitet država dobrovoljnim prihvaćanjem međunarodnih dokumenata koji reguliraju prava i obveze potpisnika.

⁵ Skupine su sljedeće: 1 = egocentrični, 2 = utilitaristi, 3 = biocentrični, 4 = holisti.

Državni suverenitet nad prirodnim dobrima znači kontrolu tih dobara, njihovo korištenje ili zaštitu, a ograničavanje državnog suvereniteta otvara mogućnost međunarodne kontrole prirodnih dobara – njihovog korištenja i zaštite. Ograničavanje suvereniteta znači priznavanje tim dobrima (primjerice šuma) i drugih vrijednosti (osim ekonomskih) kao što je vrijednost prirode po sebi (intrinzična, inherentna).

Tablica 6 – Tipovi ponašanja i odnos prema suverenitetu: razlike među skupinama suvereniteta

	F	P	Aritmetičke sredine tipova suvereniteta ⁶			Skupine razlika
			1	2	3	
Faktor 1 (praktični)	5.9329	0.0028	–.606	–.606	.098	3 → 1
Faktor 2 (manifestni)	.2650	0.7673	–.047	–.024	.030	

Statistički značajne razlike između skupina (različitog odnosa prema suverenitetu nad prirodnim dobrima) na faktorima tipova ekološkog ponašanja (oblimin faktora) utvrđene su samo na prvom faktoru, tj. na »praktičnom ekološkom aktivizmu«. To znači da se preko osobne ekološke prakse prepoznaju i međusobno značajno razlikuju stavovi ispitanika prema prirodnim dobrima kao vlasništvu neke države ili kao općem dobru. Schefferov test je utvrdio jedan par značajnih razlika između ispitanika koji zagovaraju pravo međunarodne zajednice da ograniči suverenitet (u ovom primjeru Brazilu) nad prirodnim dobrima bez kompenzacije i onih koji zagovaraju potpuni suverenitet neke države nad prirodnim dobrima.

4.3 Pravo vrsta na životni prostor i tipovi ekološkog ponašanja

Svaka vrsta, često na različitim prostorima zemlje, ima svoj životni prostor na kojemu živi i koji joj pruža dovoljne uvjete za reprodukciju. Danas su životni prostori mnogih vrsta ugroženi, a sve se više ističe i globalna ugroženost vrsta kao posljedica proširenja čovjekovog životnog prostora. Za razliku od životinja čovjek danas više ne obitava sam na prostoru koji mu omogućava primjeren život i razvijanje društva, nego je praktično zauzeo cijeli prostor planete (a zaposjeda i svemir) – bilo da ga naseljava bilo da u njemu ostavlja antropogene posljedice, najčešće štetne, svojeg djelovanja. To širenje pripisujemo njegovoj kulturi, jer čovjekov životni prostor nije, kao kod životinja, biološki nego je kulturno određen. Čovjek obitava i tamo gdje su inače minimalni uvjeti biološkog opstanka jer raspolaže tehničkim sredstvima koja mu to omogućavaju.

Međuovisnost globalnog zemljinog biosustava, a posebice čovjekova ovisnost o njemu, prisiljava ga na zaštitu tog prostora tako što ga (a) mora štiti u cjelini (primjerice skrb o klimi) i (b) što mora štiti pojedine vrste da ne izumru pa i (c) egzemplarno štiti pojedina područja na kojima postoje brojne biljne i životinjske vrste. Tako čovjek – štiteći sebe i svoj životni prostor – priznaje »prava« drugim vrstama na njihov životni prostor i nastoji ih zaštititi, iako je dosad sebi pripisao i najveća prava i osvojio najviše životnog prostora.

⁶ Skupine su sljedeće: 1 = potpuni suverenitet Brazila; 2 = ograničeni suverenitet s nadoknadom, 3 = ograničeni suverenitet bez nadoknade.

Tablica 7 – Tipovi ponašanja i odnos prema pravu vrsta: razlike među skupinama o pravu vrsta

	F	P	Aritmetičke sredine o pravu vrsta ⁷			Skupine razlika
			1	2	3	
Faktor 1 (praktični)	3.4746	0.0315	-.285	.055	-.046	2 -> 1
Faktor 2 (manifestni)	.7560	0.4700	-.026	.027	-.089	

Statistički značajne razlike između skupina ispitanika o pravu vrsta na životni prostor na faktorima tipova ekološkog ponašanja pokazale su se jedino na prvom faktoru. I u ovom slučaju se pokazalo da se preko praktične ekološke aktivnosti mogu utvrditi statistički značajne razlike među skupinama o relativno apstraktnim pitanjima kao što je pravo vrsta na životni prostor. Schefferov test izdvojio je jedan par značajnih razlika i to između (druge i treće) skupine ispitanika koji smatraju da čovjekovo pravo na životni prostor nije veće od drugih vrsta i skupine ispitanika koji smatraju da čovjek ima više prava na životni prostor od ostalih vrsta. Prva skupina značajno je više sklonija praktičnom ekološkom ponašanju od druge skupine.

* * *

Na kraju ovog, petog, odjeljka ostaje nam da najkraće rezimiramo dobivene rezultate analize varijance s osvrtom na očekivane rezultate. Naime, u četvrtoj hipotezi (H4) pretpostavili smo da će se na faktorima (tipovima ekološkog ponašanja) pokazati statistički značajne razlike među skupinama i to na sva tri pitanja, što se i obistinilo. Statistički značajne razlike (aritmetičkih sredina) među skupinama u sva tri pitanja pokazale su se jedino na prvom faktoru: »praktički ekološki aktivizam«.

5. OSVRT

Za razliku od nekih drugih zemalja u nas se općenito veoma malo istražuje, pa ironično zvuče (doduše rijetki) zahtjevi, primjerice, nekih državnih tijela znanstvenim institucijama za novim rezultatima o nekom aktualnom socijalnom problemu. U tome je paradoksalno to što se prijedlozi za istraživanjima uglavnom »debelo« potfinanciraju. Posljedice toga su ozbiljan deficit sustavnih socioloških istraživanja i državni alibi u politici financiranja znanstvenog rada – »als ob« se nešto događa. Ali, to je tema za drugu raspravu.

Smatramo uputnim dati kratak komentar kao prilog raspravi o pitanju ekološkog ponašanja. Iako se Hrvatska posljednjih sedam godina nalazila u nepovoljnim prilikama za istraživanja s obzirom na (a) tranzicijske promjene i (b) unutarnje promjene izazvane posljedicama agresije, u društvu su se dogodile veoma krupne promjene, koje se izražavaju na različite pluralizme, bolje reći »multiopcionalnosti« u ponašanju – od političkih do konzumnih opcija. Sve je to utjecalo i na životne stilove, koje bi vrijedilo ponovno započeti istraživati, jer bi se preko njih ustanovile njihove dimenzije i stilovi ponašanja u različitim područjima: kupovine, potrošnje, slobodnog vremena, zaštite okoliša itd. U tom kontekstu ovo istraživanje se odnosi samo na jedan mali isječak problema životnih stilova kao važnih odrednica ponašanja.

⁷ Skupine su sljedeće: 1 = čovjek ima veća prava, 2 = čovjek nema veća prava od drugih vrsta, 3 = vrsta ima prava koliko izborni.

1. U ovome članku središnje pitanje empirijskog istraživanja bilo je »ekološko ponašanje«, veoma složen fenomen jer na njega utječu brojni čimbenici. Pretpostavka ekološkog ponašanja je sigurno »ekološka svijest«, ali ne kao jedinstven konstrukt nego i konkretno ponašanje. U istraživanju je ekološko ponašanje definirano pomoću šest tvrdnji za koje držimo da predstavljaju –u nedostatku boljeg termina – »načine ekološkog ponašanja«.

Osim toga, istraživana je samo jedna dimenzija (»os«) problema: »manifestno« – »stvarno« ponašanje, što ograničava spoznaje koje bi bile u svakom slučaju bogatije da je istraživana i druga dimenzija (»os«), naime intenzitet: »odbijanje svake aktivnosti« – »sudjelovanje u svakoj aktivnosti«. Zato u istraživanju nismo utvrdili neka druga obilježja, primjerice stupanj prihvaćanja (intenzitet) ponašanja. Na taj bi se način moglo preciznije locirati ekološko ponašanje u prostoru četiriju spomenutih točaka.

Dodatnom statističkom analizom utvrdili smo koliko načina ekološkog ponašanja (bez obzira koje načine) prakticiraju ispitanici. Iz *Tablice 8* vidljivo je da samo jedan način prakticira 16% ispitanika, dva načina 25%, tri načina 28%, četiri 13% a pet i šest načina svega 3% ispitanika.

Tablica 8 – Učestalost prakticiranja

	% ispitanika
Ne prakticira	13.0
Prakticira jedan način	16.2
Prakticira dva načina	25.8
Prakticira tri načina	28.5
Prakticira četiri načina	13.3
Prakticira pet načina	2.8
Prakticira šest načina	0.3

Prosječno se prakticira između dva i tri načina ekološkog ponašanja. Testiranjem razlika utvrđeno je da žene ($\bar{x}=2.37$) značajnije više (p) prakticiraju nego muškarci ($\bar{x}=2.06$).

2. Razlike što su dobivene na sociodemografskim obilježjima potvrđuju neke nalaze u ranijim inozemnim istraživanjima koja pokazuju različito ponašanje pojedinca u različitim područjima. Primjerice, žene su u prometu i kupovini obazrivije prema okolišu nego odnosu prema otpadu, štednji energije ili vode; visoko obrazovanje utječe više na ponašanje u kupovini i prometu nego u štednji energije itd. (Diekmann/Preisendörfer, 1992).

Osim toga, relativno visok postotak prakticiranja ekološkog ponašanja u nekim područjima (74% – selektiranje i odlaganje otpada; 62% u kupovini; 41% u štednji struje i vode) može biti rezultat i nekih drugih utjecaja (osim obrazovanja majke i oca, spola i zdravstvenog stanja, utvrđenih kao statistički značajnih – Tablica 2). Možda su neki od načina ponašanja karakteristični samo za urbani prostor, pa ih nominiramo kao »ekološki«. Istraživanje u ruralnim prostorima dalo bi svakako zanimljive komparacije. Pitanje štednje može biti motivirano i ekonomskim, a ne ekološkim, čimbenici-

ma (iako je u pitanju izričito navedeno: »zbog brige za okoliš«), jer većina urbanog stanovništva živi vrlo niskim materijalnim (a o kulturnom da i ne govorimo) standardom.

3. Svakako je vrijedno zapitati se zašto su jedino i baš na dimenziji »praktički ekološki aktivizam« (faktor 1) dobivene statistički značajne razlike između skupina ispitanika (u etos poziciji, suverenitetu nad prirodnim dobrima i pravu vrsta na životni prostor), a ne (i) na dimenziji »manifestni ekološki aktivizam« (faktor 2)? Je li neposredna ekološka praksa u svakodnevici relevantna činjenica za razlikovanje i nekih drugih skupina, primjerice u percepciji vrijednosti itd.? Iako na ta pitanja u ovome članku ne možemo odgovoriti, možemo pokušati naznačiti jedan mogući pristup odgovorima. U tome nam može pomoći, primjerice, razlikovanje »ekološkog odgoja« i »ekološke kulture«. Prvi je više povezan s neposrednim aktivnostima i mogao bi biti primjereniji sadržaju prvog faktora (»praktičkom ekološkom aktivizmu«), a drugi ima u sebi više intelektualističku dimenziju i bio bi primjereniji drugom faktoru (»manifestni ekološki aktivizam«). Možda bi se dobivena dva tipa ekološkog ponašanja mogla objašnjavati pomoću razlike u razini konkretnosti predodžbi, tj. predodžbi objekta i predodžbi vrijednosti. Naime, prakticirajuće ekološko ponašanje (faktor 1) ima pred sobom uvijek neki konkretni objekt – predodžbu konkretnog objekta, dok neki drugi način ponašanja (faktor 2) ima pred sobom neku vrijednost (vrednotu) koja djeluje prilično apstraktno. Posljedice konkretnog predočavanja mogu biti konvencionalne ili postkonvencionalne, tj. ponašanje zasnovano na konvencionalnim moralnim društvenim regulama ili, pak, na nekim višim etičkim vrijednostima, dok posljedice apstraktnosti mogu biti ponašanja predkonvencionalnog tipa, tj. egoistično moralno rasuđivanje.

Istraživanje je potvrdilo ovu posljednju deskriptivnu intervenciju. Naime, pokazalo se da su holisti, zagovornici vrijednosti prirode i jednakih prava vrsta na životni prostor skloniji »praktičkom ekološkom aktivizmu«. Holističke vrijednosti, vrijednost prirode (prašume), prava vrsta na životni prostor daleko su apstraktniji pojmovi nego stari papir, staklo ili štednja vode.

4. Na kraju dužni smo reći i to da termin **tip ekološkog ponašanja** ne zamjenjuje pojam izražen terminom **ekološki tip** (primjerice, za seljaštvo se može i u prostorno vremenskoj analizi reći da je »ekološki tip«). Tip kako ga mi shvaćamo, ovdje čini skup načina ponašanja dobiven statističkom obradom, pogodan za istraživačku uporabu (»manipulaciju«). On je prilagođen ovom istraživanju kao i termin »način ekološkog ponašanja« kojim smo opisivali ponašanje/odnos s uvažavanjem ekoloških kriterija u nekom području (kupovina, štednja u kućanstvu, praćanje ekološke literature itd.).

6. ZAKLJUČCI

U članku su prezentirani rezultati empirijskog istraživanja o šest »načina ekološkog ponašanja«. Iz dobivenih rezultata možemo izvesti sljedeće zaključke:

1. Ispitanici različito sudjeluju u pojedinim načinima ekološkog ponašanja, što pokazuje da se radi o **situacijskom ekološkom ponašanju**. Najveći postotak ispitanika selektira otpad (stari papir, staklo limene boce) i odlaže na za to predviđena mjesta (74%) i prilikom kupovanja bira manje štetne proizvode (62%). Nešto manji postotak (41%) štedi vodu i struju u kućanstvu.

Žene značajno više od muškaraca prakticiraju neke od šest istraživanih načina ekološkog ponašanja. Ispitanici najčešće sudjeluju u dva (25% ispitanika) do tri (28% ispitanika) načina ekološkog ponašanja.

2. Multivarijatnom analizom utvrđene su dvije latentne dimenzije (faktora) prostora ekološkog ponašanja: **praktični ekološki aktivizam** i **manifestni ekološki aktivizam**. Nazvali smo ih »tipovi ekološkog ponašanja« a svaki u sebi sadrži nekoliko »načina ekološkog ponašanja«. U prvom tipu se radi o neposrednim aktivnostima u životnoj okolini, a u drugom o ponašanju povezanom s ekološkim udrugama.

3. Na faktorima su testirane razlike aritmetičkih sredina skupina ispitanika (analiza varijance) za tri pitanja: (1) o (odgovornosti) tipovima etosa, (2) o suverenitetu nad prirodnim dobrima i (3) o pravu vrsta na životni prostor. Statistički značajne **razlike između skupina** (u svakom od ovih triju pitanja) utvrđene su samo na prvom faktoru (»praktični ekološki aktivizam«) i to:

a — statistički značajno razlikuju se holisti od egocentrika. Holisti značajno više prihvaćaju praktični ekološki aktivizam nego egocentrici. Takav tip odgovornosti čovjeka za sav živi i neživi svijet, značajno više prihvaća praktičko djelovanje u zaštiti okoliša nego antropocentrički;

b — statistički značajno razlikuju se zagovornici potpunog ograničavanja državnog suvereniteta nad prirodnim dobrima od zagovornika postojanja potpunog državnog suvereniteta. Prvi su značajno skloniji praktičkom djelovanju nego ovi drugi;

c — statistički značajno razlikuju se ispitanici koji zastupaju stav da pravo čovjeka na životni prostor nije veće od prava ostalih vrsta od ispitanika koji zastupaju stav da čovjek ima više prava na životni prostor od ostalih vrsta. Prvi su značajno skloniji praktičkom ekološkom aktivizmu nego ovi drugi.

Iz ovih empirijskih nalaza proizlaze i ove konstatacije:

a) Praktičnom ekološkom aktivizmu značajno više su skloni ispitanici koji prihvaćaju holistički etički nazor, zagovaraju potpuno ograničavanje državnog suvereniteta nad prirodnim dobrima i prihvaćaju stajalište da čovjekovo pravo na životni prostor nije veće od prava ostalih vrsta.

b) Isto tako smo zaključili da je praktični ekološki aktivizam (a ne manifestni) pogodan za utvrđivanje razlika između skupina o nekim drugim pitanjima, pa i prilično apstraktnim i udaljenim od ekološke svakodnevice.

4. U terminološkom smislu u istraživanju »ekološkog ponašanja« možemo razlikovati više »načina ekološkog ponašanja« iz kojih se mogu statistički konstruirati različiti »tipovi ekološkog ponašanja«.

LITERATURA:

- Altner, G. (1991). **Naturvergessenheit**. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Altner, G. (1992). **Über Leben**. Düsseldorf: Patmos.
- Auer, A. (1984). **Umweltethik**. Düsseldorf: Patmos.
- Biermann, F. (1997). **Umweltvölkerrecht**. Berlin: WZB, FS II 97–402.
- Diekmann, A./Preisendörfer, P. (1992). Persönliches Umweltverhalten – Diskrepanzen zwischen Anspruch und Wirklichkeit. **Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie**, No 2:226–251.
- Drewermann, E. (1991). **Der tödliche Fortschritt**. Freiburg: Herder.
- Irrgang, B. (1992). **Christliche Umweltethik**. München/Basel: Reinhardt.
- Kessler, H. /Hrsg/. (1995). **Ökologische Weltethos**. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Küng, H. (1992). **Projekt Weltethos**. München: Piper.
- Lamza-Posavec, V. (1996). **Javno mnijenje**. Zagreb: Alinea.
- Lesch, W./Bondolfi, A. /Hrsg/. (1995). **Theologische Ethik im Diskurs**. Tübingen/Basel: Francke.
- Panikkar, R. (1993). **The Cosmotheandric Experience**. New York: Orbis Books.
- Reusswig, F. (1994). **Lebensstile und Ökologie**. Frankfurt: Institut für sozial-ökologische Forschung.
- Siebenhüner, B. (1996). **Umweltbewusstsein – weitergedacht!** Berlin: WZB, FS II 96–402.

ECOLOGICAL BEHAVIOR AND ETHOS OF RESPONSIBILITY

Ivan Cifrić

Faculty of Philosophy, Zagreb

Summary

There has been an empirical research of the students of four faculties at the University of Zagreb (1997; N=685) on "ecological behavior".

The highest percentage of respondents practices these "ways" of ecological behavior: selection and recycling (74%), buying of ecological products (62%), saving of electricity and water (41%). Considerably smaller number of respondents supports ecological manifestations (23%), reads ecological literature (17%) or is a member of some ecological association (2%).

By means of multivariate analysis two "types" of ecologic behavior have been established: "practical" and "manifest" ecologic activism.

The relationship between ecologic behavior and (a) four ethos-types (anthropocentrism, utilitarianism, biocentrism and holism), (b) sovereignty over natural goods and (c) the right to life space have been analyzed. Statistically relevant differences between holistic and egocentric ethos type have been established as well.

The author concludes that the advocates of holistic ethos-type, the advocates of limiting the sovereignty over natural goods and the advocates of equal rights of all species to life space are much more inclined towards "practical ecologic activism".

Key words: *ecological behavior, ecological ethics, rights of species to life space, sovereignty over natural goods, students*

DAS ETHOS DER VERANTWORTUNG UND DAS ÖKOLOGISCHE VERHALTEN

Ivan Cifrić

Philosophische Fakultät, Zagreb

Zusammenfassung

Die empirische Untersuchung der Studenten auf 4 Fakultäten der Zagreber Universität (1997; N=685) über das umweltbewußte Verhalten wurde durchgeführt.

Der höchste Prozentsatz der Befragten praktiziert folgende "Arten" des umweltbewußten Verhaltens: Selektieren und Wiederverwertung (74%), Kaufen von Öko-Produkten (62%), Strom- und Wassersparen (41%).

Bedeutend niedrigerer Prozentsatz der Befragten (23%) unterstützt die umweltbewußten Manifestationen, liest die Öko-Literatur (17%) oder ist Mitglied eines Öko-Vereins (2%).

Durch die Multivarianten-Analyse wurden 2 Typen des umweltbewußten Verhaltens festgestellt "der praktische" und der "manifeste ökologische Aktivismus". Analysiert wurde auch die Beziehung zwischen dem umweltbewußten Verhalten und a) 4 Ethos-Typen (Anthropozentrismus, Utilitarismus, Biozentrismus und Holismus), b) der Souveränität auf Naturgütern, und c) dem Anrecht auf den Lebensraum. Festgestellt wurden statistisch wichtige Unterschiede zwischen dem holistischen und egozentrischen Ethos-Typen.

Der Autor kommt zum Schluß, daß die Befürworter des holistischen Ethos-Typen bedeutend mehr dem "praktischen ökologischen Aktivismus" zugeneigt sind, dann die Befürworter der Begrenzung der Souveränität auf Naturgütern, und die Befürworter der gleichen Rechte aller Gattungen auf den Lebensraum.

Grundaussdrücke: *die ökologische Ethik, das ökologische Verhalten, das Recht der Gattungen auf den Lebensraum, die Souveränität auf Naturgütern, die Studenten*